

---

УДК 81'342.8

Василь Задорожний

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Київ

## ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДЕЯКИХ АКЦЕНТОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

---

Лексикографи не стільки відображають сучасну їм мову, скільки відтворюють зміст попередніх словників

В. ВІНОГРАДОВ

*Стаття присвячена проблемі дослідження формування й сучасного стану акцентних характеристик групи дієслів української мови типу **гнисти, клясти, плисти, п'ясти** тощо, наголос яких у сучасному й літературному мовленні відзначається помітною нестабільністю. У ході дослідження виявлені численні факти ненатуральних акцентних характеристик цих дієслів та їхніх префіксальних похідних у різноманітних лексикографічних джерелах сучасної української літературної мови, тому академічна проблема набула ще й практичного виміру. Стаття є спробою з'ясування характеру еволюційних процесів у наголошенні цього роду дієслів і являє собою пропозицію до його стабілізації в тому стані, що найбільше відповідає системним відношенням в акцентній системі сучасної української загальнонародної і літературної мови.*

**Ключові слова:** баритонована (окситонована рухома) акцентна парадигма; двонаголошеність, інфінітив, кінцево- (коренево-, суфіксально-) наголошене дієслово, морфологічний склад слова.

Проблема адекватності лексикографічного матеріалу сучасному йому стану мови є дуже важливою, адже словники будь-якої літературної мови своїм змістом не лише впливають на мовні знання й уподобання тієї частини суспільства, засобом спілкування якої є літературно-нормативна мова, а й значною мірою формують і наукові уявлення про певні мовні явища. На наш погляд, українська лексикографія дає нам чимало прикладів того, як у кількох поколіннях словників можуть бути зафіксовані певні,

© В.Б. ЗАДОРЖНИЙ, 2016

наприклад, акцентні характеристики слів, у вірогідності яких по добрій надумі є багато підстав засумніватися.

Предметом аналізу в статті обрано кількісно невелику групу інфінітивів на *-сти*, що їх сучасна українська лексикографія здебільшого трактує як такі, що виявляють хитання у наголошенні між коренем і інфінітивним закінченням. Йдеться насамперед про кореневі інфінітиви *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти* та префіксальні похідні від них; для більшої доказовості наших положень до аналізу будуть залучені ще деякі інфінітиви схожого морфонологічного складу.

Доволі легко можна встановити морфонологічну ознаку, що є об'єднавчою для всіх згаданих інфінітивів. Свого сучасного морфонологічного вигляду (мається на увазі фіналь *-сти*) вони набули відносно недавно, вже на власне українському мовному ґрунті внаслідок різних впливів суто аналогічного характеру<sup>1</sup>. Етимологічно ж вони були інфінітивами із закінченням *-ти*, див.: *гніти*, *гністи* — псл. *\*gniti* [ЕСУМ I: 536—537], *клястй* — псл. *\*kļeti* [ЕСУМ II: 470—471], *плістй* — псл. *\*pluti* [ЕСУМ IV: 444—446], *п'ястй* — псл. *\*pēti* [ЕСУМ IV: 650—651]. Цією вторинністю сучасного вигляду вони відрізняються від дієслів типу *везти*, *нести*, *мести*, *плести* тощо, морфонологічний склад яких сформувався ще в праслов'янську епоху [3: 106—107]. Згідно з даними історичної акцентології, що реконструювала акцентний стан аналізованих нами інфінітивів у пізньопраслов'янський період, усім їм була властива т. зв. рухома акцентна парадигма [6: 169—170]; різниця ж між ними була та, що кореневий наголос мали інфінітиви *\*gniti* і *\*pēti* [5: 38], а кінцевий — *\*kļeti* і *\*pluti* [Там само]. Однак, якими б не були акцентні характеристики цих утворень праслов'янської доби, навряд чи можливо безпосередньо з них виводити акцентні характеристики сучасних українських інфінітивів *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти*, які мають відмінне морфонологічне оформлення. Беручи до уваги, що сучасний східнослов'янський наголос має морфонологічний характер, слід, очевидно, насамперед простежити можливу дію саме морфонологічного чинника. З другого боку, значно вірогіднішим, на нашу думку, може бути припущення, що їхній сучасний акцентний стан, де це можливо, перебуває принаймні якоюсь мірою у зв'язку й під впливом сучасних же акцентних характеристик їхніх історичних попередників. Зокрема, гадаємо, що кореневонаголошені утворення кореня *-гністи* обов'язково зазнають впливу аналогічних утворень кореневонаголошеного кореня *-гніти* [ОС<sub>99</sub>: 174]; те саме стосується кореневонаголошених утворень від кореневого *-п'ясти* на тлі збережених сучасною мовою кореневонаголошених *зіп'яти* [ОС<sub>99</sub>: 309] та *прип'яти* [ОС<sub>99</sub>: 686]. Гадаємо також, що кореневонаголошене церковнослов'янське *кляти*

<sup>1</sup> В українській загальнонародній мові це явище представлене доволі широко, див. ще: *гребсти* і *гresti* (*гребти*), *скубсти* і *скусти* (*скубти*), *ревсти* і *русти* (*ревити*, *рути*), *черпсти* (*черпати*), *охлясти* (*охляти*) тощо [Програма: 76]. Деякі з них потрапили навіть до «Словаря української мови», див.: *охлясти* [Грінч. II: 79], *скубсти* [Грінч. IV: 146].

[Даль II: 124] або *кля́тисѧ* [ПЦС: 254] дають підстави припускати, що й українська загальнонародна мова знала його як кореневонаголошене. Здогадно також можемо говорити про акцентний зв'язок між кореневим наголосом українських *плі́сти* і кол. *плі́ти* на підставі білоруських *плы́сці* і *плы́ць* [БУС: 412]. Отже, пояснення потребує поява в них кінцевого наголосу *гнисті́й*, *клясті́й*, *плисті́й*, *п'ясті́й*, який навряд, як ми вже сказали, можна якось прямо пов'язати з акцентними характеристиками їхніх історичних кореневонаголошених прототипів<sup>2</sup>.

Попередньо мусимо вказати на ще одну супровідну проблему, що іноді просто заважає інтерпретувати ті чи ті мовні факти в суто науково-теоретичному плані. Наголошення цих кореневих і похідних від них префіксальних утворень у словниках сучасної української мови має таку строкатість, що іноді науковий аналіз мовних фактів вимушено спускається до просто коментування тієї чи тієї лексикографічної практики. Хоч це подеколи обтяжує виклад, але, сподіваємося, докладніше висвітлює саму проблему, включаючи й людський фактор у ній. Почнімо з огляду самих мовних фактів, як вони представлені в сучасній українській лексикографії.

Словники сучасної української мови останнім часом фіксують здебільшого вже як виключно кінцевонаголошений інфінітив *гнисті́й* [Погр. 140; ОС<sub>94</sub> : 153; УОС: 140; ОС<sub>99</sub> : 174], чому передувала його характеристика як двонаголошеного, див.: *гнисті́й* і *гні́сти* [УЛВН: 135; ОС<sub>77</sub> : 150]; щоправда, це саме можна побачити і у словниках, хронологічно найпізніших, див.: *гнисті́й* і *гні́сти* [Голов.<sub>95</sub> : 39; Голов.<sub>03</sub> : 59]. Хитання в його наголосі зафіксоване ще у «Словарі української мови», див.: *гні́стий* [Грінч. I: 293], що інакшим чином знайшло своє відображення і в похідних від нього, пор.: *загні́стий* [Грінч. II: 27], але *погні́сти* [Грінч. III: 232] і *прогні́сти* [Грінч. III: 462]. Як уже зазначалося, ми розглядаємо кореневонаголошені форми *гні́ти* і *гні́сти* як пов'язані безпосередньо. Очевидно, саме такими ж міркуваннями керувався упорядник 1930-х років, потрактувавши їх в одній словниковій статті як літературно-нормативні, див.: *гні́ти* і *гні́сти* [Голоск. : 77], що, проте, суперечило, як видається,

<sup>2</sup> Уважаємо за потрібне в цьому місці зробити спеціальну примітку. У статті йдеться про наголос інфінітивів, тому ми аналізуємо акцентні процеси як такі, що відбувалися в межах саме цих дієслівних форм. Для цього ми маємо ще й той аргумент, що хитання наголосу в усіх цих інфінітивах у сучасній українській мові ніяк не позначається на наголосі особових форм теперішньо-майбутнього та родо-числових форм минулого часу: всі вони є стабільно кінцевонаголошеними, напр.: *гнисті́й* — *гнию́*, *гни́єш*; мин. *гни́ла* [ОС<sub>99</sub> : 174]; *клясті́й* — *кляну́*, *кля́неш*; мин. *кля́ла* [ОС<sub>99</sub> : 355]; *плисті́й* — *пливю́*, *плив́єш*; мин. *пли́ла* [ОС<sub>99</sub> : 603]; *п'ясті́й* — *пну́ся*, *пн́єшся*; мин. *п'я́лася* [ОС<sub>99</sub> : 721] тощо. Особливо тут слід брати до уваги факт кінцевонаголошеності форм минулого часу, оскільки з погляду вибору типу наголосу вони перебувають у прямому зв'язку з інфінітивами [5: 39–40]. Це є додатковим аргументом на користь того, щоб із погляду усталення літературної норми в цих інфінітивах теж надавати перевагу саме кінцевонаголошеному типу *гнисті́й*, *клясті́й*, *плисті́й*, *п'ясті́й*, — він у них, хоч і вторинний історично, має, гадаємо, більше шансів усталитися як нормативний у новій системі акцентних відношень сучасної української мови.

тенденції до розвитку у слові *гнисти* кінцевого наголосу. Тож поділяючи погляд щодо надання цьому слову статусу кінцевонаголошеного, вкажемо на очевидну невідповідність в акцентній характеристиці префіксальних утворень цього кореня в сучасній лексикографії. Зокрема, якщо двонаголошені *загнисті́й* і *загні́сти* [ОС<sub>77</sub> : 221] і *погнисті́й* і *погні́сти* [ОС<sub>77</sub> : 541] видаються умотивованими так само двонаголошеним *гнисті́й* і *гні́сти* [ОС<sub>77</sub> : 150], то після тільки кінцевонаголошеного *гнисті́й* [ОС<sub>94</sub> : 153; УОС: 140; ОС<sub>99</sub> : 174] такі ж двонаголошені *загні́стий* [ОС<sub>94</sub> : 227; УОС: 207; ОС<sub>99</sub> : 259], *погні́стий* [ОС<sub>94</sub> : 542; УОС: 514; ОС<sub>99</sub> : 615], *пригні́стий* [ОС<sub>94</sub> : 593; ОС<sub>99</sub> : 677]<sup>3</sup> такої вмотивованості позбавлені. І вже зовсім суперечною виглядає характеристика в усіх цих джерелах як виключно кореневонаголошеного префіксального похідного *відгні́сти* [ОС<sub>77</sub> : 96; ОС<sub>94</sub> : 100; УОС: 90; ОС<sub>99</sub> : 113]. Тому відповідність цих лексикографічних даних реальному акцентному стану цих інфінітивів у сучасній мові вважаємо такою, що потребує уточнення.

Судячи з даних сучасної української лексикографії, акцентний стан інфінітивів твірного *клясти* теж не є стабільним. Більшість із них, разом із твірним, схарактеризовані як двонаголошені, див.: *кля́стий* [ОС<sub>94</sub> : 312; ОС<sub>99</sub> : 355] і *закля́стий* [ОС<sub>94</sub> : 233; ОС<sub>99</sub> : 267], *покля́стий* [ОС<sub>94</sub> : 552; ОС<sub>99</sub> : 627]. Зумисне виділимо тут джерела, що подають різнонаголошені форми окремо: це дасть нам змогу підкреслити ще одну супровідну проблему. Зокрема, поруч із двонаголошеним *клясті́й* і *кля́сти* [ОС<sub>77</sub> : 302; УОС: 286], у якому, як видно, упорядники надають перевагу кінцевонаголошеній формі перед кореневонаголошеною, спостерігаємо префіксальне *по́клястий* і *по́клясти* [ОС<sub>77</sub> : 551; УОС: 525] із такими самими пріоритетами, однак в іншому такому ж префіксальному похідному ці пріоритети змінені на протилежні, див.: *закля́сти* і *заскля́стий* [ОС<sub>77</sub> : 227; УОС: 213]. Сумніваємося, що ці лексикографічні нюанси хоч якось стосуються власне мови. Кінцевонаголошене в усіх цих джерелах похідне *про́клястий* [ОС<sub>77</sub> : 616; ОС<sub>94</sub> : 613; УОС: 588; ОС<sub>99</sub> : 616] теж грішить непослідовністю супроти двонаголошеного твірного, але з погляду виявлення загальної тенденції воно видається інноваційним.

Безперечно, з погляду суто раціонального (гадаємо, саме він має бути визначальним для лексикографії нормативного призначення) цілком логічним є зберігати акцентний паритет між твірним та його похідними, як це представлено в одному із джерел, див.: *кля́стися* і *кля́стися* [Погр.: 275], *закля́стий* і *закля́сти* [Погр.: 209], *по́клястися* і *по́клястися* [Погр.: 440], *про́клястий* і *про́клясти* [Погр.: 472]. Такий підхід в українській лексикографії виявлено вже доволі давно, див.: *кля́стий* [Голоск.: 173]

<sup>3</sup> Хоч це зовсім не стосується нашої теми, зауважимо, що сумнів викликає навіть доречність у словниках самого слова *пригнисти*, для якого у «Словнику української мови» не знайшлося жодної ілюстрації [див.: СУМ VII: 591]. Гадаємо, що, з погляду семантики, наявність в українській мові дієслів, наприклад, *підгнисти*, *обгнисти*, *прогнисти* куди ймовірніша; тим часом вони у вказаному джерелі відсутні.

і *закля́стй* [Голоск.: 128], *прокля́стй* [Голоск.: 325]. І він, на нашу думку, є цілком правильним з погляду власне лексикографічного методу, хоча водночас і створив певну традицію некритичного сприйняття цих лексикографічних характеристик і механістичного їх дублювання лексикографією наступних поколінь. Виявити характер мовної еволюції при цьому стає майже неможливо, стан акцентної невизначеності цих дієслів консервується на довгі роки. Якщо ж прийняти наше поки що лише попереднє припущення, що серед аналізованих нами інфінітивів у сучасній мові діє тенденція до узагальнення в них кінцевого наголосу й рудиментарного характеру кореневого, то можемо констатувати, що вже у «Словарі української мови» вони були зафіксовані як здебільшого кінцевонаголошені, хоч і з певним від цього відхиленням, див.: *кля́стй* [Грінч. II: 256] і *прокля́стй* [Грінч. III: 468, 469], *закля́стй* [Грінч. II: 49] (з несподіваним після цього кореневогонаголошенням зворотним *закля́стися* [Там само], але й *по́клясти* [Грінч. III: 273]. Їхня суцільна двонаголошеність, зафіксована лексикографією за якихось двадцять років пізніше, гадаємо, є більше уможливленим узагальненням, аніж відображенням реального акцентного стану цих інфінітивів у мові<sup>4</sup>.

Ще виразніше, на наш погляд, постає ця ж проблема, якщо розглянути акцентні характеристики інфінітива *плисти* та його похідних, як вони представлені в українській лексикографії. У «Словарі української мови» тільки твірне *плі́стй* [Грінч. III: 195] є двонаголошеним, тоді як усі префіксальні похідні від нього — тільки кінцевонаголошені, див.: *видпли́стй* [Грінч. I: 223], *допли́стй* [Грінч. I: 424], *перепли́стй* [Грінч. III: 132], *підпли́стй* [Грінч. III: 176], *попли́стй* [Грінч. III: 332], *припли́стй* [Грінч. III: 432], *спли́стй* [Грінч. IV: 172]. Про загальну тенденцію до узагальнення тут саме кінцевого наголосу, гадаємо, свідчать і кінцевонаголошені форми *пливті́* [Грінч. III: 195] і *пливсті́* [Там само]; пор. також із сучасним *пливті́* [ОС<sub>77</sub>: 530; ОС<sub>94</sub>: 532; УОС: 503; ОС<sub>99</sub>: 603], що є стабільно кінцевонаголошеним, як і всі префіксальні похідні від нього, напр.: *запливті́* [ОС<sub>77</sub>: 236; ОС<sub>94</sub>: 243; УОС: 222; ОС<sub>99</sub>: 278] тощо.

Однак далі спостерігаємо ту ж саму спробу суто раціональним способом узгодити акцентні характеристики їхнього твірного. Оскільки ж твірне тут представлене як двонаголошене *плі́стй* [Голоск.: 292], то й усі похідні схарактеризовані як теж двонаголошені, див.: *допли́стй* [Голоск.: 106], *запли́стй* [Голоск.: 133], *перепли́стй* [Голоск.: 280], *попли́стй* [Голоск.: 306], *припли́стй* [Голоск.: 320], *спли́стй* [Голоск.: 377]. Що це був суто уможливлений захід, свідчить те, що лексикографія наступних поколінь не підтримала його. Здається, тут насамперед позначився авторитет «Сло-

<sup>4</sup> Ми оперуємо лише тими мовними фактами, що нам їх надає українська лексикографія приблизно одного століття. Якщо взяти їх із суто фактологічного погляду, то в сучасному двонаголошеному *кля́стй* супроти попереднього кінцевонаголошеного *кля́стй* інноваційним, всупереч нашим міркуванням, саме кореневе наголошення. Однак ми подаємо свої інтерпретації у зв'язку з виявлюваною нами загальнішою тенденцією мовного розвитку.



варя української мови», оскільки спочатку сучасна лексикографія майже дублює його характеристики акцентного стану цих утворень; так, твірне залишається двонаголошеним, див.: *листій* і *плісти* [УЛВН: 460; ОС<sub>77</sub> : 530], більшість же похідних — кінцевонаголошеними, див.: *відплистій* [УЛВН: 103; ОС<sub>77</sub> : 102], *доплистій* [УЛВН: 173; ОС<sub>77</sub> : 188], *заплистій* [УЛВН: 220; ОС<sub>77</sub> : 236], *переплистій* [УЛВН: 429; ОС<sub>77</sub> : 498] та ін. Цікаво, що одне префіксальне утворення в обох цих джерелах схарактеризоване як двонаголошене, чим воно узгоджується з таким же двонаголошеним твірним, див.: *поплистій* і *поплісти* [УЛВН: 481; ОС<sub>77</sub> : 568]. Проте виразніше висвітлюють характер проблеми саме розбіжності між ними; наприклад, в одному з них двонаголошеним є *сплистій* і *сплісти* [УЛВН: 620], зате тільки кінцевонаголошеним *проплистій* [УЛВН: 526], а в іншому, навпаки, — двонаголошеним *проплистій* і *проплісти* [ОС<sub>77</sub> : 621] і тільки кінцевонаголошеним *сплистій* [ОС<sub>77</sub> : 717]. З цього видно, як легко іноді можна сплутати факти мови з їхньою лексикографічною інтерпретацією. Однак українська лексикографія останнім часом явно тяжіє до узагальнення в усіх цих утвореннях, включаючи й саме твірне, кінцевого наголосу, напр.: *листій* [ОС<sub>94</sub> : 532; УОС: 504; ОС<sub>99</sub> : 603] і *відплистій* [ОС<sub>94</sub> : 105; УОС: 96; ОС<sub>99</sub> : 119], *доплистій* [ОС<sub>94</sub> : 193; УОС: 176; ОС<sub>99</sub> : 220] і т. ін. Щоправда в одному з цих джерел є й відхилення від цієї закономірності, див.: *поплистій* і *поплісти* [УОС: 504], *проплистій* і *проплісти* [УОС: 592]. Проте загальна тенденція тут, здається, є очевидною й однозначною.

Якщо взяти всі мовні факти, представлені в сучасній лексикографії, що пов'язані з твірним *п'ясти*, то картина постає заплутанішою; іноді їх навіть не можна якось інтерпретувати, залишається лише констатувати. Зробимо це по змозі в хронологічному порядку. Спочатку твірне схарактеризоване як тільки кінцевонаголошене, див.: *п'ястїся* [УЛВН: 540] й абсолютна більшість похідних поділяє з ним цю характеристику, напр.: *відп'ястї* [УЛВН: 104], *доп'ястїся* [УЛВН: 174], *нап'ястї* [УЛВН: 356] та ін. Однак *поп'ястїся* і *поп'ястїся* [УЛВН: 482] і *розп'ясти* і *розп'ястї* [УЛВН: 565] є двонаголошеними (зауважимо також і той факт, що кореневому наголосу надано перевагу перед кінцевим); відзначимо також, що кореневому протистоїть кінцевонаголошене *розп'ястї* [УЛВН: 575]. Єдиним кореневонаголошеним є *обін'ястїся* [УЛВН: 379]. Дані наступного джерела важко зіставити зі щойно наведеними, оскільки в ньому саме твірне схарактеризоване вже як двонаголошене, див.: *п'ястї* і *п'ясти* [ОС<sub>77</sub> : 634], проте помітна більшість похідних тут теж є кінцевонаголошеною, напр.: *відп'ястї* [ОС<sub>77</sub> : 103], *доп'ястї* [ОС<sub>77</sub> : 189], *зап'ястї* [ОС<sub>77</sub> : 238], *переп'ястї* [ОС<sub>77</sub> : 499] та ін. Однак тут значно більше й двонаголошених інфінітивів, див.: *зіп'ястїся* і *зіп'ястїся* [ОС<sub>77</sub> : 262], *нап'ястї* і *нап'ясти* [ОС<sub>77</sub> : 399], *поп'ястїся* і *поп'ястїся* [ОС<sub>77</sub> : 571], *розп'ястї* і *розп'ясти* [ОС<sub>77</sub> : 656] (зауважимо, що тут перевагу має кінцевий наголос перед кореневим). Знову єдиним кореневонаголошеним є *обін'ясти* [ОС<sub>77</sub> : 443]; щоб більше до цього не повертатися, вкажемо, що це повторюється потім в усіх оглянутих нами джерелах, напр.: *обін'ясти*

[ОС<sub>94</sub> : 448; ОС<sub>99</sub> : 509]. Ще одним явищем, повтореним уже цим джерелом, є протиставлення двонаголошеного *розін'ястї* і *розін'ясти* [ОС<sub>77</sub> : 656] тільки кінцевонаголошеному *розп'ястї* [ОС<sub>77</sub> : 665], типологічно тожними є випадки з *зіп'ястїся* і *зіп'ястися* [ОС<sub>77</sub> : 262] і *сп'ястїся* [ОС<sub>77</sub> : 722], а також з уже зовсім полярними щодо типу наголошення *обп'ястї* [ОС<sub>77</sub> : 448] і *обін'ясти* [ОС<sub>77</sub> : 443]. Це явище здебільшого підтримане згодом, див.: *обп'ястї* [ОС<sub>94</sub> : 453; ОС<sub>99</sub> : 514] і *обін'ясти* [ОС<sub>94</sub> : 448; ОС<sub>99</sub> : 509], *розп'ястї* [ОС<sub>94</sub> : 662; ОС<sub>99</sub> : 758] і *розін'ястї* [ОС<sub>94</sub> : 654; ОС<sub>99</sub> : 748], але не в усіх випадках і з тенденцією до узагальнення кінцевого наголосу, див.: *сп'ястїся* [ОС<sub>94</sub> : 722; ОС<sub>99</sub> : 826] і *зіп'ястї* [ОС<sub>94</sub> : 246; ОС<sub>99</sub> : 309]. Гадаємо, у цьому доцільніше бачити лише певну лексикографічну традицію, аніж адекватне відображення якихось акцентуаційних особливостей цих фонетичних варіантів. Уважаємо, що якби за цим справді стояли якісь живомовні процеси, то тоді б фонетично схожі форми *зіп'ясти*, *розін'ясти*, *обін'ясти* виявляли й схожі тенденції у виборі ними акцентного типу, а цього ми не спостерігаємо. Загальна ж тенденція виявляється доволі виразно: це, безперечно, тенденція до узагальнення ними кінцевого наголосу, див.: *п'ястїся* [ОС<sub>94</sub> : 631; ОС<sub>99</sub> : 721] і *відп'ястї* [ОС<sub>94</sub> : 106; ОС<sub>99</sub> : 120], *дон'ястї* [ОС<sub>94</sub> : 194; ОС<sub>99</sub> : 221], *нап'ястї* [ОС<sub>94</sub> : 406; ОС<sub>99</sub> : 461] та ін., здебільшого вже наведені раніше.

На нашу думку, є всі підстави остаточно усунути ці розбіжності, підкреслюючи літературно-нормативний статус кінцевого наголосу в усіх цих утвореннях. При всій його позірній нестабільності він уже, на наше переконання, у «Словарі української мови» має вигляд домінуючого, див.: *дон'ястї* [Грінч. I: 423, 425], *зап'ястї* [Грінч. II: 87], *зіп'ястї* [Грінч. II: 23], *нап'ястї* [Грінч. II: 508], *обп'ястї* [Грінч. III: 23], *сп'ястї* [Грінч. IV: 175]. Щоправда, чимало утворень схарактеризовано непослідовно, див.: *обіп'ясти* [Грінч. III: 11] і *обін'ястися* [Грінч. III: 22], але й *обін'ястї* [Там само]; *прип'ясти* [Грінч. III: 435], але *прип'ястї* [Грінч. III: 431]; *розін'ястї* [Грінч. IV: 72] і *розін'ястїся* [Там само], але й *розін'ястї* [Грінч. IV: 46]. Твірне тут теж схарактеризоване непослідовно, див.: *п'ясти* [Грінч. III: 505], але *п'ястїся* [Там само]. Очевидно, саме це вирішальним чином вплинуло на те, що згодом усі ці утворення були потрактовані як двонаголошені, див.: *п'ястїся* [Голоск.: 331] і *дон'ястї* [Голоск.: 106], *зап'ястї* [Голоск.: 134], *нап'ястї* [Голоск.: 231], *обін'ястї* [Голоск.: 249], *обп'ястї* [Голоск.: 252], *розін'ястї* [Голоск.: 345], *розп'ястї* [Голоск.: 350]. Цікаво, однак, що й тут не минулося без відхилення від прийнятої єдиної схеми у вигляді тільки кореневонаголошеного *зіп'ясти* [Голоск.: 145]. Але ми цю звичайну помилку вважаємо доказом того, що помилки іноді трапляються в науці. Головне, щоб вони не стали підставою для помилкових суджень.

Ми простежили за процесом акцентних змін у групі аналізованих нами інфінітивів так, ніби вони відбувалися саме в ній. Однак насправді вони відбувалися в ширшому мовному контексті, у який самі ці інфінітиви були включені після набуття ними сучасного морфологічного оформлення як інфінітиви на *-сти*. Тому, на нашу думку, варто на ці про-

цеси подивитися на тлі еволюційних змін, що відбуваються в інфінітивах, для яких таке морфонологічне оформлення є первісним.

Насамперед візьмемо кілька фактів, сказати б, екстравагантного, з погляду літературної норми, характеру, однак їх нам надає українська лексикографія. Наприклад, у лексикографічному джерелі української мови 1930-х років при твірному з наголосом на корені *на́сти* [Голоск.: 272] і закономірно тотожному наголосі префіксальних від нього похідних *напа́сти* [Голоск.: 230], *розпа́стися* [Голоск.: 348] та ін., з'являється двонаголошене *обпа́стися* [Голоск.: 252], що своєю несподіваною і, звичайно, помилковою з погляду літературної норми кінцевонаголошеною формою *обпа́стися* засвідчує наявність відповідної тенденції в українському мовленні. Уже на підставі власних спостережень за сучасним мовленням можемо підтвердити спонтанну повторюваність такого явища. Незалежно від його джерела (найімовірніше, це в більшості випадків русифікувальна тенденція), наявність самого явища в українській мові безсумнівна. Про відносну давність цього явища здогадно може свідчити й *обпасти* [Грінч. III: 222] без зазначення наголосу у слові. Відзначимо ще той факт, що у згаданому джерелі інноваційний наголос не поширений на форми минулого часу, що залишилися кореневонаголошеними, див.: *обпа́слася* [Голоск.: 252]. Ця парадигматична неузгодженість, гадаємо, може якоюсь мірою бути доказом того, що поява у слові кінцевого наголосу є наслідком суто аналогічного впливу. Ще один типологічно тотожний випадок із сучасної лексикографії: при кореневонаголошеному *пря́сти* [ОС<sub>94</sub>: 627; ОС<sub>99</sub>: 717] і таких самих за типом наголошення префіксальних похідних *допря́сти* [ОС<sub>94</sub>: 194; ОС<sub>99</sub>: 221], *напря́сти* [ОС<sub>94</sub>: 405; ОС<sub>99</sub>: 461] та ін. з'являється вже тільки кінцевонаголошене *запря́стий* [ОС<sub>94</sub>: 245; ОС<sub>99</sub>: 281], яке цього разу вже супроводжує й кінцевонаголошена форма минулого часу *запряла́* [Там само]. Знову ж таки, з погляду літературної норми, — це помилка, але з погляду процесів, що відбуваються в сучасній мові, незалежно навіть від їхніх причин, — це прояв певної акцентної тенденції, підстав для якої, крім аналогічних впливів, немає жодних.

Силу її дії простежимо на прикладі утворень одного словотвірного гнізда, у якому поряд з етимологічним наголосом на корені дедалі частіше сучасна лексикографія фіксує як паралельний і кінцевий наголос. Ідеться про утворення твірної основи *-вісти*, яка в сучасній мові виступає лише у зв'язному вигляді; для неї реконструюють або баритоновану [6: 151], або рухому акцентну парадигму [2: 139]; зрештою, у будь-якому разі сам інфінітив був кореневонаголошеним [Там само]. Для нас ці утворення є своєрідним пробним каменем, оскільки акцентну еволюцію в них ми пов'язуємо з їхніми морфонологічними особливостями, а саме з тією обставиною, що в атематичному дієслові зовсім з інших причин, сказати б, випадково наприкінці теж склався звуковий комплекс *-сти*. Найпростішим зі словотвірного погляду утворенням від основи *-вісти* в сучасній мові є дієслово *повісти*, що первісно, поза сумнівом,



було кореневонаголошеним; саме з таким наголосом фіксує його «Словарь української мови», див.: *повісти* [Грінч. III: 219, 222]. Хоч саме твірне в цьому джерелі є носієм своїх первісних акцентних характеристик, префіксальні похідні від нього вже значною мірою засвоїли інноваційний кінцевий наголос. Лише одне похідне *заповісти* [Грінч. II: 82] має тотожний наголос із твірним. Щоправда, є ще теж кореневонаголошене *відповісти* [Грінч. I: 224], але йому тут же протистоїть двонаголошене *відповіді* [Грінч. I: 223]. Решта дієслів цієї основи тут уже є двонаголошеними, див.: *доповісти* [Грінч. I: 424], *переповісти* [Грінч. II: 82], *роповісти* [Грінч. IV: 74]. Цей зафіксований джерелом акцентний стан можна характеризувати як доволі послідовне відображення появи в цих утвореннях кінцевого наголосу; очевидно, доволі ранню її стадію. Подальша лексикографічна практика не виявила тут певної послідовності; з одного боку, після кореневонаголошеного *повісти* [Голоск.: 296] ідуть такі ж кореневонаголошені *доповісти* [Голоск.: 106], *заповісти* [Голоск.: 133], *переповісти* [Голоск.: 280]. Може скластися враження, що для упорядника при визначенні типу наголосу в похідних визначальним є характер наголосу твірного, однак цьому суперечать несподівані після цього двонаголошені *відповіді* [Голоск.: 57] і *роповісти* [Голоск.: 349]; ще менше з цим узгоджується тільки кінцевонаголошене *оповісти* [Голоск.: 260]. Очевидно, живомовна тенденція тут виявила таку силу, що пододала умоглядні настанови упорядника унормувати наголос за його типом у твірному. Шкода, однак, що при цьому важко спостерегти якусь закономірність.

Після цього як позитивне явище можна оцінити хоча б якесь упорядкування наголосу в цих інфінітивах. Згодом усі похідні були потрактовані українською лексикографією як двонаголошені, див.: *відповіді* і *відповісти* [УЛВН: 104; ОС<sub>77</sub> : 102], *доповіді* і *доповісти* [УЛВН: 174; ОС<sub>77</sub> : 189], *заповіді* і *заповісти* [УЛВН: 221; ОС<sub>77</sub> : 237], *оповісти* і *оповісти* [УЛВН: 396; ОС<sub>77</sub> : 463], *роповісти* і *роповісти* [УЛВН: 574; ОС<sub>77</sub> : 664] та ін., однак твірне тут залишається незмінним, тобто кореневонаголошеним, див.: *повісти* [УЛВН: 464; ОС<sub>77</sub> : 538]. З погляду безсумнівності існування зв'язку між наголосом твірного та його похідних такого, звичайно, бути просто не може. Щоправда, в цьому конкретному випадку таку розбіжність можна якось пояснити тим, що слово *повісти* в сучасній мові перебуває на мовній периферії, а тому може на відміну від активно вживаних нині його похідних, законсервувати свій первісний акцентний стан. Однак тоді воно не може своїм кореневим наголосом підтримувати цей акцентний тип у них. Тому, очевидно, тенденція до остаточного закріплення ними кінцевого наголосу має посилюватися. Крім того, вона не може не захоплювати й самого твірного, наскільки воно є нині вживаним. У нас є підстави стверджувати, що це й насправді відбувається в мові. Кореневий наголос інфінітива парадигматично передбачає такий самий наголос в родо-числових формах минулого часу. У цьому можна переконатися з ілюстрацій до кореневонаголошеного *повісти* у «Словарі української мови», див.: «Черчук просить, щоб сісти, бо

він має щось повісти» [Грінч. III: 219] і «Ой летіли дикі гуси... правди мені не повіли» [Там само]. Тим часом усталеною нормою в ньому, як і у всіх його похідних, нині є кінцевонаголошеність цих форм, див.: *повісти* — *повіла́, повіло́* [СУМ VI: 666]. Цікаво, що навіть ілюстрація в цьому джерелі свідчить про існування в ньому кінцевого наголосу, див.: «Хотіли читачам ви, певне, повісти, Що в дні осягнення вселюдської мети Даремно на сонет нам покладать надію» [Там само] — це з мовлення М. Рильського [1: 322, прим.]. Гадаємо, це відображає сучасний стан нез'ясованості характеру акцентних процесів у цих утвореннях. Загалом сучасна лексикографія повторює ті ж самі їхні характеристики, див.: кореневонаголошене *повісти* [ОС<sub>94</sub>: 539; ОС<sub>99</sub>: 612] і двонаголошені похідні, напр.: *відповістí* [ОС<sub>94</sub>: 105; ОС<sub>99</sub>: 120], *доповістí* [ОС<sub>94</sub>: 193; ОС<sub>99</sub>: 221], *розповістí* [ОС<sub>94</sub>: 661; ОС<sub>99</sub>: 757] та ін., однак уже тільки кінцевонаголошене *оповістí* [ОС<sub>94</sub>: 468; ОС<sub>99</sub>: 530]. У цьому можна додати й посилення тенденції до закріплення цими утвореннями кінцевого наголосу, однак сумнівно, щоб вона себе виявляла тільки в одному з похідних. Можна лише здогадно говорити про те, чому упорядник акцентуаційно цілком протиставив саме це дієслово твірному. Сучасна мовна свідомість слово *оповісти* на тлі загальновживаного *розповісти* сприймає як піднесено-урочисте, а тому, мабуть, і архаїчне. Тоді цікаво, що саме ця уявна архаїчність спричинює остаточне утвердження в ньому кінцевонаголошеного типу, — очевидно, за зразком усталеного в інфінітивах типу *брестí, вестí, местí, нестí, плестí* тощо.

Таке припущення ми робимо зовсім не випадково, оскільки саме в характері наголошення останніх інфінітивів ми бачимо джерело і збудник акцентної еволюції в інфінітивах, що є тут предметом нашого аналізу, — процесу, за його природою, цілком аналогічного. Нині панує погляд, що кінцевий наголос у кореневих інфінітивах типу *везтí, вестí, нестí* тощо та їхніх префіксальних похідних є здавна усталеним і не підлягав жодним змінам. Етимологічно ці інфінітиви, справді, є кінцевонаголошеними [5: 38], однак діалектні *вэ́зти* [Желех.: 60], *вэ́сти* [Желех.: 66], *нэ́сти* [Желех.: 524], супроводжувані такими ж щодо наголосу похідними, свідчать, що під час свого історичного розвитку вони могли втрачати свій первісний акцентний тип. Теж, на жаль, до стереотипних належить погляд, що вказані зміни є ознакою південно-західного діалекту. Проте є й докладніший опис цього явища: «В інфінітиві і формах минулого часу представники південно-східного наріччя звичайно (виділення наше — В. З.) додержують старого кінцевого наголосу в дієсловах типу: *везтí, везла́, везлí, нестí, несла́, несло́, неслí*; у південно-західному і почасти північному наріччях у таких дієсловах наголос відтягається на корінь: *вэ́зти, вэ́зла* тощо» [4 I: 482]. Додамо до цього майже тотожну цитату: «У кількох інфінітивах типу *нести*, що їм у літературній російській (? — В. З.) відповідає кінцевий наголос, в українській, поряд з поширеним таким самим, можливе наголошення кореня: *вэ́сти, вэ́зти, нэ́сти*, пор. і: *привэ́сти, привэ́зти, занэ́сти*. Паралельно цьому — відтягнений

наголос можна чути і у формах минулого часу: *привéзли*, *принéсли* тощо. Останнє наголошення характеризує переважно (виділення наше — В. З.) північні і галицько-подільські говірки» [4 I: 501—502]. На жаль, складна акцентологічна проблема тут тільки означена досить побіжно, сказати б, пунктирно. Можливо, саме така пунктирність породжує стереотипи, хоч саме висловлювання жодним наведеним фактом не суперечить реальному стану речей. Якщо ж аналізувати мовні факти в їхній можливо повній сукупності і з погляду на них як на явище системного порядку, то на тлі часто згадуваних як зразки діалектного мовлення кореневонаголошених *вéзти*, *вéсти*, *нéсти* та їхніх префіксальних похідних із таким самим наголосом кінцевонаголошене *бресті́* [Желех.: 43] та такі ж кінцевонаголошені префіксальні похідні від нього *вбресті́* [Желех.: 58], *забресті́* [Желех.: 231], *збресті́* [Желех.: 285], *набресті́* [Желех.: 465], *перебресті́* [Желех.: 611] захитують стійкий, здавалося б, стереотип. З другого боку, кореневонаголошені *набрíсти* [Желех.: 465], *розбрíсти* [Желех.: 812] змушують бачити тут якісь акцентуаційні процеси в системі дієслівного наголосу (або, беручи вужче, у певному колі дієслів). Оскільки це не є предметом нашого тут аналізу, обмежимося лише припущенням, що джерело в цьому випадку зафіксувало ту стадію процесу, коли дієслово *брестити* ще не встигло поділити долі активніших у мові дієслів *везти*, *вести*, *нести*; далі ми побачимо, що й у «Словарі української мови» воно виявляє схожу тенденцію. Якщо ж у діалектних кореневонаголошених *вéзти*, *вéсти*, *нéсти* тощо добачити прояви якихось акцентуаційних процесів, що відбувалися в загальнонародній українській мові, то можна припустити, що вони мали не локальний характер, дарма що їхні наслідки могли бути відмінними. Нашим переконанням є, що важливо аналізувати мовні факти не з погляду їхнього територіально-діалектного виявлення, а з погляду їхньої генези в єдиній системі загальнонародної мови.

Уже з наведених нами цитат можна дійти висновку, що явище появи наголосу типу *вéзти*, *вéсти*, *нéсти* в живій українській мові значно поширеніше, ніж про це заведено судити. Наші спостереження, які, щоправда, є принагідними, це теж підтверджують. Судячи з мовного матеріалу, представленого у «Словарі української мови», тут відображено саме прояви цього процесу — частково й непослідовно, оскільки це явище, як відомо, у південно-східних говорах і не було остаточно реалізоване. Звернімося, однак, до фактів. Насамперед зазначимо, що винятково кінцевонаголошеним є інфінітив *бресті́* [Грінч. I: 96] і всі префіксальні похідні від нього, напр.: *відбресті́* [Грінч. I: 205], *добресті́* [Грінч. I: 404], *забресті́* [Грінч. II: 8], *набресті́* [Грінч. II: 465] і т. ін. Кінцевонаголошеними також є інфінітиви *везті́* [Грінч. I: 130] і *весті́* [Грінч. I: 143], але — уже двоноголошеним інфінітив *несті́* [Грінч. II: 559], якому, щоправда, протистоїть кінцевонаголошене зворотнє *несті́ся* [Грінч. II: 559]. Однак наголос префіксальних похідних тут украй непослідовний, ба навіть строкатий; якусь певну закономірність тут спостерегти важко, хіба що в утвореннях від кінцевонаголошених *везті́* і *весті́* теж переважає кінцевонаголоше-

ний тип, а утворення від двонаголошеного *не́сти* здебільшого теж є двонаголошеними. Через велику кількість матеріалу наводитимемо в більшості випадків ті з них, коли наголос твірного з похідним не узгоджений, напр.: *везти́* [Грінч. I: 130] і *довезти́* [Грінч. I: 405], *завезти́* [Грінч. II: 21], *звезти́* [Грінч. II: 135] тощо, але *відвезти́* [Грінч. I: 207], *підвезти́* [Грінч. III: 161], *повезти́* [Грінч. III: 209]. Далі — те саме в суті речі, але з відмінностями щодо конкретних утворень, див., напр.: *вести́* [Грінч. I: 143] і *довести́* [Грінч. I: 404], *завести́* [Грінч. II: 20], *обвести́* [Грінч. III: 4] тощо, але *відвести́* [Грінч. I: 207], *звести́* [Грінч. II: 134], *навести́* [Грінч. II: 472], *підвести́* [Грінч. III: 161]. Особливо цікаво зіставити *не́сти* [Грінч. II: 559] і *відне́сти* [Грінч. I: 221], *доне́сти* [Грінч. I: 421], *нане́сти* [Грінч. II: 505] тощо, але *знести́* [Грінч. II: 175], *пронести́* [Грінч. III: 474], *рознести́* [Грінч. IV: 53]; укажемо тут також на наведені на одній сторінці *прине́сти* [Грінч. III: 429] і *принести́* [Грінч. III: 429]. Ми вже вказували, що в цьому джерелі існує невідповідність між двонаголошеним *не́сти* і тільки кінцевонаголошеним зворотним *нести́ся*; цікаво, що це ж повторено у двох випадках із похідними, див.: *знести́* [Грінч. II: 73], але *знести́ся* [Там само] і *унести́* [Грінч. IV: 341] і *унести́ся* [Там само], чого ми задовільно інтерпретувати не можемо, а тому лише констатуємо для повноти картини. З характеру наголошення цих інфінітивів у «Словарі української мови» ми висновуємо, що кореневонаголошені форми тут відображають не вузькодіалектне явище, а акцентуаційний процес, що відбувався в загальнонародній українській мові з різною мірою інтенсивності і послідовності в її різних діалектах.

Повертаючись до інфінітивів, що є предметом нашого властивого аналізу, а саме *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти*, а також *повісти*, то вторинність їхнього акцентного типу є очевидною, так само як і тенденція до його узагальнення. Аналогічний характер його появи теж є очевидним; поза сумнівом, що він нав'язаний їм фонетично схожими утвореннями. Ми навмисно обминули можливий вплив на них таких сильних у своїй кінцевонаголошеності інфінітивів, як, наприклад, *густі́*, *месті́*, *плесті́*, *трясті́*, *цвісті́* тощо. Натомість підкреслили роль дієслів, що самі, будучи етимологічно кінцевонаголошеними, виявили в ході історичного розвитку загальнонародної української мови тенденцію до появи в них кореневого наголошення, яка, проте, у провідних говорах української мови виявилася недостатньо сильною, після чого вони закріпили свій етимологічний кінцевий наголос. Очевидно, саме під час цього зворотного руху ним були охоплені й інфінітиви *гнисти*, *клясти*, *плисти*, *п'ясти*, *нести́* у своєму наголошенні через новітнє своє морфонологічне оформлення; інфінітив *повісти* теж виявився в мові новим через втрату нею кореневого *вісти*, тому теж не уник цього впливу.

Гадаємо, що вже суто філологічним моментом у цьому процесі була та обставина, що інфінітиви *везти*, *вести*, *нести* потрапили під пильний нагляд нормативістів, а інші — поки що ні. Думаємо, однак, що й для них пора вже наспіла. Звичайно, з того ж таки літературно-нормативного погляду.

## УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БУС	Півторак Г.П., Скопненко О.І. Білорусько-український словник. — К. : Довіра, 2006. — 723 с.
Голов. <sub>95</sub>	Головащук С.І. Складні випадки наголошення. Словник-довідник. — К. : Либідь, 1995. — 191 с.
Голов. <sub>03</sub>	Головащук С.І. Словник наголосів. — К. : Наук. думка, 2003. — 319 с.
Голоск.	Голоскевич Г. Правописний словник. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1994.
Грінч.	Словарь української мови : В 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907—1909.
Даль	Даль В.И. Толковый словарь русского языка : В 4-х тт. — М. : Терра — Terra, 1995.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: В 7-х тт. Т. I — VI. — К., 1982—2012.
Желех.	Желеховський Є. і Недільський М. Малоруско-німецький словар : У 2-х тт. — Львів, 1884—1886.
ОС <sub>77</sub>	Орфографічний словник української мови. — К. : Наук. думка, 1977. — 856 с.
ОС <sub>94</sub>	Орфографічний словник української мови. — К. : Довіра, 1994. — 856 с.
ОС <sub>99</sub>	Орфографічний словник української мови. — К. : Довіра, 1999. — 989 с.
Погр.	Погрібний М.І. Орфоепічний словник. — К. : Рад. школа, 1984. — 629 с.
ПЦСС	Полный церковнославянский словарь. — М. : Посад, 1993. — 1120 с.
Програма	Михальчук К. і Тимченко Є. Програма для збирання діалектних одмін української мови. — К. : Видання УНТ в Києві. Кн. V. — 1909.
СУМ	Словник української мови: В 11-х тт. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
УЛВН	Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. — К. : Наук. думка, 1973. — 724 с.
УОС	Український орфографічний словник. — Х. : Прапор, 1997. — 745 с.

1. Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Львів : Біблос, 2002. — 576 с.
2. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. — М. : Наука, 1985. — 428 с.
3. Історія української мови. Фонетика. — К., 1979. — 368 с.
4. Курс сучасної української літературної мови: У 2-х тт. — К. : Рад. школа, 1951.
5. Склярєнко В.Г. З історії акцентуації неозначеної форми дієслів української мови // Мовознавство. — 1988. — № 2. — С. 38—44.
6. Склярєнко В.Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.

Статтю отримано 19.04.2016

Vasyl' Zadorozhnyi

O. Potebnia Institute of the Linguistics of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

## LEXICOGRAPHIC ASPECT OF SOME ACCENTOLOGICAL PROBLEMS

The article focuses on the seemingly partial and very special problem in the study of the formation and the present state of the acoustic features of a group of Ukrainian verbs of the type гнисти, клясти, плисти, п'ясти etc. which stress in modern speech (literary one in particular) is noted for its instability. Numerous facts of unnatural acoustic features of those verbs and their prefixed derivatives have been revealed in a variety of lexicographic sources of the present-day Ukrainian language during the investigation. Hence the academic problem has become a practical one. The article is an attempt to clarify the character of evolutionary process in the stress of this sort of verbs and it is equally a suggestion to stabilize it in that state which corresponds to the systemic correlation in the accentual structure of the modern Ukrainian national language (literary one in particular).

**Keywords:** *baritone (oxytone, movable) accentual paradigm, infinitive, double stress, final (root, suffixal) stress of verb, lexical morphology.*